

1. Podaci o dobru

Lokacija

Naselje Vranduk sa starim gradom situirano je na lijevoj dolinskoj strani rijeke Bosne, na udaljenosti od cca 20 km sjeverno od Zenice, na magistralnom putu M-17 Sarajevo-Zenica-Doboj.

Prirodno-zemljopisnim položajem Vranduk je čuvar ulaza u srednju Bosnu, pošto leži u samom vrhu strme i nepristupačne klisure. Istovremeno utvrda predstavlja jezgru razvoja ovog pitoresknog naselja. Grad se nalazi na vrlo važnom strateškom putu koji je dolinom Bosne iz Visokog vodio ka rijeci Savi, od koje je Vranduk udaljen 143 km. Pored vojno-strateških razloga, ovaj put je, naročito u srednjem vijeku i u kasnijim periodima, bio interesantan za trgovce. Ovdje je oduvijek bila brana za prolaz iz srednjeg u porječje gornjeg toka Bosne.

Naselje karakterizira specifičan odnos podgrađa i utvrde, dajući cjelokupnoj slici Vranduka posebnu vrijednost. Prostorna organizacija Vranduka sa utvrdom u središtu i dvije izdvojene stambene cjeline (Donja mahala i Prigrad sa Zavtežom) asocira na neku od prapovijesnih naselja gradinskog tipa.

Obuhvata k.č. 84, 85, 123 (novi predmjer), što odgovara k.č. 191/47 i 191/48 (stari predmjer), upisan u z.k. broj 468, k.o. Vranduk, općina Zenica.

Povijesni podaci

Prema dosadašnjim arheološkim iskopavanjima, na lokaciji samog utvrđenja nije bilo tragova iz prapovijesnog i antičkog perioda. (*Raunig, 1973., 435*) Po osvojenju Ilirika početkom I. stoljeća n.e. od 14. do 20. godine građena je cesta *ad Bathinum flumen*, od *Salone* čiji je dio vodio dolinom Bosne do Zenice prema Žepču. To je bio vojnički put *via munitia*. Ostaci rimske ceste nizvodno od Zenice nisu ustanovljeni. Sjeveroistočno od Zenice je planinska teško prohodna barijera visoka oko 1000 m, kroz koju je rijeka Bosna probila Vrandučki klanac, ali nije dokazano da li je vodila preko Orahovice (put kojim je i Eugen Savojski 1697. godine izbjegao Vranduk). (*Bojanovski, 1973., 408; isti, 1974., 202; Kreševljaković, 1957., 211*)

Vranduk se nalazio u srednjovjekovnoj župi *Brod*, jednoj od 7 župa srednjovjekovne Bosne koja se kao zemlja pojavljuje u povijesnim dokumentima polovicom X. stoljeća. U periodu od XIV. stoljeća do 1463. godine, Vranduk je banski, a zatim kraljevski grad koji je pripadao *Kraljevoj zemlji*. U to doba je bio i jedini utvrđeni grad u župi Brod.

U povijesnim djelima je naglašavana vojna funkcija ove utvrde, naročito pojačana briga bosanskih kraljeva u XV. stoljeću radi njegovog važnog strateškog položaja. Pošto Vranduk nije ulazio u bliži krug interesa dubrovačkih trgovaca i poslovnih ljudi, u spisima dubrovačke administracije nije registrirana veća gospodarska aktivnost.

Arheološki i toponomastički tragovi u Vranduku pokazuju da je ovo mjesto doživjelo pun razvoj, slično kao najrazvijeniji centri XV. stoljeća u Bosni. Osim relativno malog utvrđenja, u okolici Vranduka se razvio sustav obrambenih objekata i unutar tih zidina manje naselje "sotto Vranduch". Njegov smještaj neposredno na padinama ispod grada pokazuje potrebu za zaštitom grada-tvrđave. Tu je kralj Tomaš dao sagraditi Crkvu sv. Tome. Uz samo utvrđenje nema obradivog zemljišta, pa je veće trgovačko-obrtničko naselje izvan bedema nastalo u selu Varošišću, oko 2,5 km udaljeno od utvrđenja u Vranduku. Tu su franjevci utemeljili samostan i sagradili Crkvu sv. Marije na koju se odnose dokumenti iz 1449., 1461. i 1462. godine. Izgradnja ove crkve je počela 1447. godine, a još 1462. godine crkva nije bila dovršena. (*Anđelić, 1972., 239; isti 1973.a, 439, 448; isti, 1984., 159, 252*)

Kao kraljevski grad, Vranduk je bio jedan od važnih ciljeva u pohodima ugarske vojske protiv bosanske države. Prvi put se spominje u pismu dubrovačke vlade ugarskom kralju Žigmundu od 11. ožujka 1410. godine.

2. Opis dobra

Stari grad u Vranduku pripada tipu brdskog utvrđenja. Po površini koju zauzima, predstavlja malu utvrdu podignutu na strateškom, lako branjivom visu sa teškim pristupom. Utvrda je dobro prilagođena reljefu, što ima za posljedicu znatno smanjenje debljine zidova bedema, dok je izgradnja kula svedena na najmanju moguću mjeru.

Dispozicija obrambenih objekata i veličina starog grada Vranduka uvjetovani su prirodom terena. Grad je podignut na prirodnom i vještački zaravnjenom stjenovitom kamenom platou, na čijim su padinama sazidani vanjski zidovi utvrde. Iznad doline rijeke Bosne uzdiže se oko 25 m. **Utvrda** je svojom dužom strana orijentirana u smjeru sjever-jug. Sastoji se od :

- bedema sa glavnim ulazom,
- obora sa cisternom i bunarom,
- velike - glavne kule,
- stražare (dozidane prostorije uz veliku kulu) i
- male kule

U grad se ulazi preko nekoliko stuba kroz ulaz smješten u sjeveroistočnom dijelu oborskog **bedema (C)**. **Ulaz** je izgrađen u vidu jednostavne kapije, ozidane u obliku niskog svoda, prvobitno bez dodatnih elemenata obrane. Svijetla širina ulaznih vrata iznosi 0,82 m, dok njihova ukupna visina iznosi cca 1,70 m. Dovratnici su urađeni od većih komada lomljenog kamena. Ispred ulaznih vrata nalazi se plato sa popločanjem, do kojega vodi kameno stubište.

Velika - glavna kula utvrde je podignuta na najvišem mjestu starog grada, smještenom na sjevernoj strani obora. Temeljena je direktno na živoj stijeni koja je u kosim slojevima položena u smjeru sjever - jug. Djelomično je uvučena u perimetralne bedeme i većim dijelom orijentirana prema unutrašnjosti grada.

Osnovica velike kule je približno kvadratna. Vanjske stranice su dužine 9,25 m , dok su unutrašnje cca 5,85x 5,80 m sa dijagonalnim razmacima od 6,50 (jug-sjever) odnosno 7,50 (istok – zapad) m.

Kula je zidana od komada lomljenog kamena sa vezivom od vapnene žbuke koja je vremenom patinirala i dobila sivkastu boju. Zidovi su različitih debljina. Sjeverozapadni i sjeveroistočni su iz strateških razloga najdeblji i njihova debljina na nekim mjestima iznosi od 1,95 pa do 2,20 m.

U gornjoj zoni kule je suprotno. Ovdje su najdeblji zidovi oni koji su orijentirani prema oboru – sjeverozapadni i jugoistočni, dok su sjeveroistočni i sjeverozapadni, na kojima su ostavljeni otvori, nešto tanji i njihova debljina iznosi od 1,10 do 1,20 m. U gornjoj zoni kule, gledano u osnovi, sjeverni, istočni i zapadni kut su blago zaobljeni, dok su kod južnog kuta zidovi spojeni pod kutom od cca 110 stupnjeva. Vjerojatno je velika kula nekada bila viša, a smanjena je u vrijeme početaka upotrebe vatrenog oružja.

Ulaz u kulu se nalazi na jugozapadnom zidu. Na tom mjestu je zid debljine 1,53 m. Vrata su širine 80 cm i od južnog kuta objekta su udaljena cca 2,00 m.

Kula je najvjerojatnije imala tri etaže, od kojih je donja služila kao ostava, dok su gornje bile namijenjene za smještaj posade i borbu.

Etaža I. se nalazi na razini od + 3,31 m, mjereno od relativne nule koja predstavlja razinu obora. U ovoj prostoriji su smještena dva otvora orijentirana prema sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj strani. Ovi otvori su kasnije prepravljani u puškarnice. Širina sjeveroistočnog otvora iznosi 1,60 m (sa unutrašnje strane) i 50 cm (sa vanjske strane), dok je visina 1,42 m (sa vanjske strane) i 1,70 m (sa unutrašnje strane).

Sjeverozapadni otvor je širine 1,60 m (sa unutrašnje strane) i 0,45 m (sa vanjske strane), dok je visina 1,48 m (sa unutrašnje) i 1,22 m (sa vanjske strane). Nadprozornici su izvedeni od drvenih hrastovih greda debljine 15 cm poredanih jedne uz drugu.

Na etaži II. se nalazi prostorija za posadu sa 6 trapezastih toparnica i to na sjeveroistočnom i sjeverozapadnom zidu. Toparnice su različitih širina. Njihove dimenzije pri dnu iznose od 1,10 do 1,25 m. Unutrašnja visina iznosi cca 80 cm. Vanjske visine su različite i kreću se od 48 do 61 cm. Toparnice su kasnije pregrađene u uske puškarnice. Cijelom dužinom ova dva zida položena je pristupna staza, pa su iz tog razloga na ovim mjestima zidovi debeli i preko 2 m.

Međukatna konstrukcija velike kule je bila drvena i sastojala se od primarnog nosača koji je predstavljala jedna hrastove greda velikog presjeka koja se oslanjala na posebna ležišta u jugozapadnom i sjeveroistočnom zidu. Na ovu gredu je bila oslonjena sekundarna nosiva konstrukcija, također od hrastovih greda manjeg presjeka, na koju su bile najvjerojatnije pokovane daske. Krov velike kule je šatorasti sa strehama koje prelaze zidne plohe za 50 cm i pokriven je drvenom tesanom šindrom.

Južno od glavne kule protezao se **obor**, elipsoidne osnove, dugačak oko 37 m, širok oko 12 m. Zidovi obora su građeni u dva navrata. U arhitekturi utvrđenja na tlu Bosne i Hercegovine pojava udvojenih zidova je rijetka. Prvo su vanjski bedemi (debljine oko 1 m) postavljeni na obod stjenovitog platoa i ukomponirani u stijenu. U doba podizanja nisu imali nazubljeni gornji dio sa puškarnicama. Kasnije su sa unutrašnje strane bedema dozidani zidovi, debeli do 1,8 m, slabije kvalitete, postavljeni na vrlo tvrdi sloj smeđe zemlje. Služili su kao ophodna bedemska linija. Na gornjem vanjskom dijelu zapadnog vanjskog bedema probijeno je 27 puškarnica koje su postavljene na udaljenostima od cca 1,00 do 1,55 m.

Visina zidova bedema je različita i iznosi: od 4,50 do 7,50 sjeverne pa do 12,00 m sa južne strane.

U sjeverozapadnom dijelu obora nalazi se **cisterna** sa filter **bunarom**, ukopana u živu stijenu do dubine od 6 m. Jama iskopana u stijeni ima promjer od 5,5 m. Prvo je oblijepljena slojem (debljine 0,5 m) nepropusne zelenkastosive ilovače. Zatim dolazi sloj deo 1,2 m riječnog šljunka i pijeska. U sredini je pravilan kružni bunar promjera 2,50 m, ozidan pažljivo otesanim sedrenim kvaderima različite veličine. Na sjevernoj strani ruba cisterne bio je ozidan nizak zid od lomljenog kamena vezanog žbukom. Dio ovog zida produžavao se sve do ulaza u grad. Na temelju načina i solidnosti gradnje, može se pretpostaviti da su cisternu gradili dalmatinski majstori. (*Raunig, 1973., 456-457*)

Objekt uz veliku kulu, za koji je Truhelka pretpostavio da je bila **stražara**, prizidan je uz prizemni dio južnog zida glavne kule. (*Truhelka, 1904., 85*) Objekt je veličine 3,60x2,30 m (vanjski zidovi) i zidan je također od lomljenog kamena sa vapnenom žbukom kao vezivnim sredstvom. Unutrašnje dimenzije objekta iznose: 3,68 m – južni zid, 2,35 m - zapadni zid i 2,24 m - istočni zid. Vanjski zidovi su debljine od 50 do 65 cm. Objekt ustvari predstavlja jednu jedinu prostoriju, zasvedenu polukružnim svodom od sedre. Ulaz u ovu prostoriju ima širinu od 1,10 m i nalazi se sa istočne strane. Uz jugozapadni kut ovog objekta dozidane su kamene stube koje vode do platoa i ulaska u glavnu kulu. Širina stubišta iznosi 80 cm, dok je njegova ukupna dužina 2,15 m.

Na udaljenosti od cca 1,80 m od sjeveroistočnog kuta glavne kule, naknadno je podignut objekt **male kule** koja je nepravilne pravokutne osnove. Vanjske dimenzije kule su: zapadni zid 4,75 m, istočni zid 5 m, sjeverni zid 4,7 m i južni zid 4,5 m. Visina zidova kule je različita i kreće se od 5,35 m sa zapadne, pa do 8,30 m sa istočne strane.

U enterijeru kula je također pravokutne osnove širine 3,10 m sa istočne; 2,25 m sa sjeverne; 3,30 m sa zapadne i 2,05 m sa južne strane. Imala je podrum i dvije etaže.

Podrum nije imao prozorske otvore i nalazio se na dubini od 3,95 m ispod razine I. etaže.

U razini I. etaže sa južne strane se nalaze ulazna vrata širine 95 cm i jedan prozorski otvor širine 75 cm. Debljina zidova na I. etaži iznosi cca 1,15 m.

U razini II. etaže se nalazi prostorija dimenzija 3,52x3,74 m. U ovoj prostoriji se nalazi ukupno pet otvora i to: južni - širine 0,92 i visine 0,95 m, istočni – širine 0,81 i visine 0,95 m. Sa sjeverne strane se nalaze dvije puškarnice vanjske širine 15 cm i unutrašnje širine cca 60 cm, dok se sa zapadne strane nalazi jedna koso položena puškarnica, unutrašnje širine 1,05 m. Uz južni zid II. etaže nalazi se uzidano ognjište sa popločanim prostorom ispred. Širina ognjišta iznosi 84 cm. Dim je iz prostorije odveden dimnjačkim kanalom i kamenim dimnjakom. Međukatna konstrukcija male kule je bila drvena.

Krov kule je četverostrešni sa strehama širine 50 cm, pokriven drvenom šindrom.

Od jugoistočnog kuta male kule skoro do ulaza sagrađen je paralelno sa istočnim bedemom grada zid deo oko 1,3 m, dugačak oko 12,5 m.

Cijeli sustav kule i udvojenog zida je dograđen u svrhu zaštite ulaza u utvrđenje.

Arheološki ostaci

Arheološkim radovima na teritoriju obora otkriveno je nekoliko slojeva. Na stijeni, na dubini od 2,10 do 1,66 m, prvobitnom tlu grada, na pojedinim mjestima su nađene izgorjele grede i ostaci od paljenja raslinja, manje hrpe izgorjene zemlje i hrpa ugljenisanih žitarica. Iznad stijene su se redala tri arheološka sloja.

Prvi kulturni sloj (plan 1) je bio donji sloj položen na stijenu i prekrivao je gore opisane ostatke. Varirao od 5 do 30 cm debljine, u ovisnosti od stjenovitog tla. To je razina podnice od žbuke miješane sa svijetložutom pijeskom. Izgleda da se ova podnica prostirala po čitavom oboru i da je njom bio izravnani teren obora. Izrađena je istovremeno kad i unutrašnji zidovi utvrde ili nešto kasnije. (*Raunig, 1973., 455*)

Istom sloju kao i podnica pripadaju ostaci solidno zidanih temelja pregradnog zida podignutog na stijeni. Pružao se istok-zapad, dijeleći obor na dva nejednaka dijela. Građen je od pritesanih komada lomljenog kamena vezanog žbukom sa živim vapnom. Oko 3 m od zapadnog bedema bila su vrata ili prolaz oko 3 m širok. Njemu vjerojatno pripada dio kamenog dovratnika koji je nađen u blizini.

U sjeverozapadnom dijelu obora nalazi se cisterna sa filter bunarom.

Drugi kulturni sloj (plan 2) sastojao se od smeđe zemlje, pomiješane sa lomljenim kamenom, i sitnim nalazima. U njemu su nađeni manje solidno građeni objekti.

Na prostoru južno od objekta (**B**), ispod stuba (**E**) na zapadnom zidu, pa sve do istočnog bedema, protezali su se ostaci objekta građenog od pletera oblijepljenog zemljom, koji je vjerojatno služio kao spremište za zalihu hrane. Unutar objekta je postojalo ognjište (br. 3). (*Raunig, 1973., 457*) Još dva ognjišta ograđena sedrom ili pečenom zemljom nađena su na otvorenom prostoru u podnici obora (br. 4-6).

Uz zapadni zid u južnoj polovici blizu ognjišta br. 6, otkrivena je supstrukcija mlina (br. 8), građena od lomljenog kamena, a nad njom je konstatiran snažan sloj vjerojatno izgorjelog drveta. Na dnu unutar supstrukcije nađena su i dva mlinska kamena. Vjerojatno je na kamenoj osnovi bila podignuta drvena nadzemna konstrukcija mlina pokretanog na ručni pogon. U istom kulturnom sloju nalaženo je još mlinskog kamenja ili njihovih dijelova na čitavom prostoru obora.

Uz istočni zid u južnoj polovici obora otkriven je banak dugačak 5 m, širok oko 1,4 m. Građen je od lomljenog kamena, a vezan žbukom. Namjena objekta je nepoznata.

Treći otkopni sloj (plan 3), površinski sloj sa humoznom zemljom i građevinskim šutom, deobe je 0,2 do 0,5 m. U njemu su otkrivene dvije jame za vapno (br. 2 i 3) i ostaci «Dizdareve kuće». Već na razini od 15 do 30 cm ispod površine nađeni su ostaci zidova zgrade izgrađeni od *šepera*(1).

Ispod tog sloja na dubini od 0,3 do 0,5 m otkrivena je supstrukcija ovog objekta. Sastojala se od krupnijih komada lomljenog kamena poredanih po tlu u nizovima ili u kompaktnim površinama. Vjerojatno je kuća prethodno napuštena, pa je slučajno izgorjela još krajem 60-ih godina XX. stoljeća, kada je vršeno iskopavanje. Mještani znaju da je to bila «Dizdareva kuća», ali ne znaju kako je stradala. (*Raunig, 1973., 458*)

Objekti u prvom sloju pripadaju periodu srednjovjekovne bosanske države, dok oni iz drugog i trećeg sloja pripadaju periodu osmanske vlasti u Bosni.

Pokretni nalazi

Od pokretnih nalaza najbrojniji su ostaci **keramičkih posuda**. To je tipična kasnosrednjovjekovna keramika, među kojom se razlikuju tri osnovne vrste. Gruba keramika u obliku lonaca i zdjela za svakodnevnu upotrebu, dijelovi finijih keramičkih posuda sa tragovima zelenožute i zelenosmeđe gladi ili boje i pećnjaci u obliku čaša.

Od **željeznih predmeta** najviše su zastupljene razne alatke, dijelovi konjske opreme (žvale, potkove i mamuze), te strijelice, baglame i ključevi i poneki kasnosrednjovjekovni prsten.

U najnižem, prvom sloju nađen je dio pancirne košulje. Od **bronze** su zastupljene ukrasne igle, pafta, poneki jednostavan prsten. Od **stakla** su nađeni fragmenti kasnosrednjovjekovnih čaša. Od 13 **novčića** raznog porijekla, mađarskog, turskog, te jugoslovenskog iz vremena kralja Aleksandra, ni jedan nije kronološki determiniran.

Mamuze istog tipa nalažene u sva tri sloja, kao i keramika i novčići iz raznih epoha, što govori o izmješanosti slojeva. Nalazi su poslije preliminarnе obrade predati Muzeju grada Zenice, gdje se i čuvaju u depou.

Ova tvrđava, i pored kasnijih prepravki, sačuvala je svoje krajnje izvorne jednostavne oblike, koji podsjećaju na rana rješenja europske fortifikacije. Iako je jedan od rijetkih gradova u Bosni i Hercegovini koji je istražen gotovo u cjelini, ipak nije moguće ustanoviti točno vrijeme njegove gradnje. Prvobitno se osim glavne kule, među oborskim bedemima, na relativno skućenom prostoru, nalazila drvena zgrada za posadu i cisterna (nalazi iz donjeg prvog kulturnog sloja). Iznesena je pretpostavka da je ovaj grad podignut krajem XIV. stoljeća. (*Popović, 1995., 37*)

U kasnijim razdobljima, funkciju prednje linije obrane imaju dograđeni vanjski dijelovi utvrđenja. Kod Vranduka je to tzv. mala kula sa udvojenim zidom, kao i zadebljanje perimetralnih zidova obora. Ova gradnja je mogla uslijediti tokom XV. stoljeća do 1463. godine.

Džamija sultana Fatiha

Sudeći prema starim fotografijama koje potječu iz perioda prije II. svjetskog rata, pa i onim nastalim nešto kasnije, na padinama na kojima je smješteno naselje Vranduk, nalazio se veliki broj objekata sa strmim četverostrešnim drvenim krovovima pokrivenim šindrom. Među njima se nalazila i vrandučka stara džamija, nazvana Džamijom sultana Fatiha. Kasnijim intervencijama džamiji je izmijenjen nagib krova i vrsta krovnog pokrivača.

Ova džamija pripada tipu džamije sa drvenim dvostranim mahfilom i drvenim minaretom. Izgrađena je neposredno uz vrandučku tvrđavu(2).

Džamija je pravokutne osnove, dimenzija 13,64 x 7,28 m i ima prizemlje i kat. Zbog činjenice da je izgrađena na vrlo strmom terenu, njezin istočni zid koji je orijentiran prema rijeci Bosni ima vrlo veliku visinu(3). Jedna od karakteristika ove džamije su njena dva ulaza – prvi sa sjeverne i drugi sa zapadne strane.

Kroz **sjeverna vrata** širine 1,63 m ulazi se u prostor prizemlja, točnije pretprostor dimenzija 3,17 x 6,50 m, gdje je sa zapadne strane smješteno drveno stubište koje vodi na mahfil. Glavni ulaz u centralni molitveni prostor se nalazi približno na sredini južnog zida i širine je 1,34 m.

Zapadna vrata vode direktno na mahfil(4) i ovdje se pretprostor ne javlja.

Unutrašnje dimenzije centralnog molitvenog prostora su 14,10 x 6,54 m. Džamija je orijentirana u smjeru sjever-jug, a ne jugoistok – sjeverozapad.

Uz južni zid nalazi se dekoriran **mihrab** sa nišom prečnika 1,02 m i sa bočnim stranama širokim po 33 cm. U jugozapadnom kutu džamije nalazi se drveni **mimber**.

Cio zapadni zid i jedan manji dio sjevernog, u dužini od cca 2,20 m izvedeni su od lomljenog kamena sa vapnenom žbukom kao vezivnim sredstvom. Debljina kamenog zida na ovom mjestu kreće se od 55 do 64 cm. Ostatak zida prizemlja i kompletan kat izvedeni su u bondruk sistemu sa ukupnom debljinom od 14 cm.

Kod ove džamije drveni **mahfil** prekriva dvije trećine centralnog molitvenog prostora. Širina bočnog mahfila iznosi 2,7 m, dok je prednji širine 9,1 m. Na ovaj način je ostvarena njegova velika korisna površina. Svijetli prostor ispred mihraba sveden je na dimenzije 3,7 x 4,60 m. Konstrukcija drvenog mahfila oslonjena je na zapadni kameni zid i na centralnu drvenu gredu položenu u smjeru sjever - jug, odnosno na tri drvena stupa dimenzija 14/14 cm. Razmak između stupova je različit i kreće se od 2,50 u sjevernom dijelu džamije, pa sve do 5,87 m, koliko iznosi razmak između dva stupa u centralnom dijelu objekta.

Sa istočne strane objekta nalazi se ukupno dvanaest pravokutnih **prozorskih otvora** poredanih u dva horizontalna reda. Širina prozora iznosi 72,5 cm. Sa južne strane – na mihrabskom zidu su ukupno četiri, dok se na sjevernom zidu nalaze tri prozora – jedan u donjoj i dva u gornjoj zoni.

Sa zapadne strane su uz ulazna vrata smještena dva prozora – jedan uz sjeverozapadni i drugi uz jugozapadni kut objekta.

Krov džamije je četverovodni i sudeći prema vrsti konstrukcije, načinu obrade drvenih elemenata i vrsti spojeva (čelične klamfe), riječ je o krovu nastalom u jednoj od mnogobrojnih intervencija, kom prilikom je promijenjen nagib krova i vrsta krovnog pokrivača. Džamija je trenutno pokrivena biber crijepom.

Džamija ima osmokatni drveni **minaret** koji je sa vanjske strane pokovan tankim vertikalnim letvicama. Sa sjeverne strane, na udaljenosti od 10 m od džamije, se nalazi manja **abdesthana** nastala naknadno.

3. Dosadašnja zakonska zaštita

Rješenjem Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH iz Sarajeva, broj 1304/50, od 9. listopada 1950. godine, objekt je bio stavljen pod zaštitu države, a Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH iz Sarajeva, broj 02-788-3, od 18. travnja 1962. godine, objekt Stari grad Vranduk, NOO Zenica, državno vlasništvo, br. k.č. 191/47 i 191/48, je bio stavljen pod zaštitu države i upisan u Registar nepokretnih spomenika kulture. Ovo rješenje je postalo pravosnažno dana 24. listopada 1962. godine.

Prostornim planom Bosne i Hercegovine iz 1980. godine, ovo dobro je bilo evidentirano i svrstano u II. (drugu) kategoriju kao kulturno-povijesno dobro.

Dobro se, pod nazivom **Srednjovjekovni grad i tvrđava Vranduk** i rednim brojem **772**, nalazilo na Privremenoj listi Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

4. Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

- **1914.** godine - počeli spašavalački radovi;
- **1948.** godine - pokrivena su velika i mala kula;
- **1952.** godine – izvršena konzervacija zidova utvrde – prezidan urušeni dio zida na velikoj kuli (podatak iz kartona objekta Zavoda za zaštitu spomenika BiH);
- **1959.** godine – zbog oštećenja koje je uvjetovao jak vjetar, izvršeni radovi na sanaciji krovnog pokrivača od šindre. Cijena radova iznosila 38 000 dinara (podatak iz kartona objekta Zavoda za zaštitu spomenika BiH);
- **1967.** godine – izvršena izmjena krovnog pokrivača na kulama;
- u lipnju **1968.** godine – izvršena arheološka iskopavanja (mr. Branka Raunig);
- poslije iskopavanja vršena sanacija perimetralnih bedema;
- u lipnju i srpnju **1968.** godine - istraženi ostaci franjevačke Crkve sv. Marije u selu Varošiću. Radove vodio dr Pavao Anđelić;
- **1969.** godine - izvršeni konzervatorski zahvati na utvrđenju (Sve sanacione i konzervatorske radove je vršio Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH);
- **1998.** godine izvršeno je snimanje oštećenja na utvrdi i tom prilikom je ustanovljeno sljedeće:
  - najveće oštećenje uočeno je na vanjskom zidu jugozapadnog dijela utvrde. Radi se o vidljivoj vertikalnoj pukotini koja se proteže od vrha bedema pa do visine cca 1,45 m iznad stijene na kojoj je bedem temeljen. Pukotina predstavlja denivelaciju zidnog platana koja se očituje kao rascjep sa razlikom od cca 5-20 cm. Rascjep je najuži u donjem dijelu;
  - evidentirano je mnogo oštećenja unutrašnjih i vanjskih zidnih platana, a najviše u prostorima koji su u osmanskom periodu dograđeni, a koja su nastala usljed ispadanja kamenih fragmenata, za šta je uzrok ispiranje vezivnog sredstva. Obim oštećenja nije bilo moguće sagledati bez iskopa;
  - uočeno obrušavanje dijela istočnog bedema,
  - uočeno veliko prisustvo samoniklog raslinja koje razara strukturu zidova;
  - krovopokrivač velike i male kule bio u jako lošem stanju;
  - otvori nisu bili zaštićeni;
  - oštećena gazna površina unutrašnjeg zida;
  - pristupi gradu jako zapušteni;
- **1999.** godine – izvršena I. faza konzervatorsko-restauratorskih radova koja je obuhvatila sljedeće:
  - čišćenje starog grada,
  - uklanjanje i čišćenje punktualno locirane trave i samoniklog raslinja sa unutrašnjih i vanjskih lica bedema,
  - čišćenje bunara,
  - rekonstrukcija porušenog zida bunara,
  - izrada zaštitne ograde bunara,
  - izrada odvodnog kanala,
  - izvršeno ravnjanje dvorišta sa nagibom prema odvodnom kanalu,
  - izrada drvenih prozora – kapaka na objektu male kule,
  - izrada drvenih vrata na objektu male kule,
  - izrada drvenih vrata na ulazu u utvrdi,

- izrada željezne rešetke na ulazu u veliku kulu,
  - sanacija pukotine na istočnoj strani bedema komadima lomljenog kamena i hidraulične žbuke,
  - sanacija oštećenja na kruni bedemskog zida,
  - sanacija oštećenja hodne platforme bedema,
  - izrada prisutnog stubišta utvrde,
  - dersovanje unutrašnjih površina bedemskih zidova;
- **2001./2002.** godine izvršena je II. faza konzervatorsko-restauratorskih radova koja je obuhvatila sljedeće radove:
- uklanjanje i čišćenje samonikle vegetacije sa unutrašnjih i vanjskih lica bedema,
  - demontaža postojećeg krovnog pokrivača od šindre na glavnoj i maloj kuli,
  - demontaža pojedinih elemenata drvenih krovnih konstrukcija sa velike i male kule sa kasnijom ponovnom ugradnjom,
  - postepeno čišćenje nasipa u podrumskoj prostoriji velike kule do kote -2,50 m (dubine do 30 cm u odnosu na postojeću kotu poda u podrumu) radi polaganja ploča od lomljenog kamena sa podlogom,
  - skidanje sloja zemljišta radi polaganja ploča od lomljenog kamena na prostoru u dijelu obora utvrde i ispred male kule. Skinut sloj debljine 20 cm;
  - polaganje novog popločanja od cijepanih kamenih ploča debljine 5 cm na dijelu površine unutar obora (dvorišta) utvrde, kao i van utvrde na malom "platou" ispred male kule, duž vanjskog istočnog bedema, sa stvaranjem nagiba (1,5%) u smjeru juga (prema drenažnom kanalu kojim se atmosferska voda odvodi u bunar)(5),
  - polaganje popločanja od novih kamenih ploča,
  - izrada podnih konstrukcija u podrumskim prostorijama velike i male kule,
  - izrada podne konstrukcije od lomljenog kamena u prostoriji ispod stubišta, neposredno uz veliku kulu,
  - dersovanje zidova uz prethodno očišćene fuge od žbuke, raspadnutog materijala, trave, zemlje. Fuge se ispiru vodom pod pritiskom. Nakon sušenja, zapunjavaju se vapnenom žbukom 1:3,
  - izvršeno zidanje zida s jednim licem na jugozapadnom i zapadnom dijelu vanjskog bedema, kao i na istočnom i sjeveroistočnom podnožju bedema uz malu kulu, novim lomljenim kamenom vapnencom u vapnenoj žbuci čija je struktura utvrđena po uzoru na strukturu postojeće vapnene žbuke u očuvanim zidovima. Novi kamen je iz kamenoloma odakle je uziman za izvođenje prethodnih konzervatorsko-restauratorskih radova na gradu. Veličina, način obrade, geometrija, a pogotovu vez kamenih blokova, u potpunosti odgovaraju očuvanoj površini zida,
  - saniranje manjih pukotina i oštećenja na zidovima bedema i kula, zidu uz malu kulu, kao i u nadsvedenom prolazu koji vodi u grad,
  - izrada i montaža pojedinih dijelova drvenih šatorastih krovnih konstrukcija iznad četverokutnih osnova velike i male kule,
  - letvisanje (letve+baskije) krovova za pokrivanje šindrom,
  - dvostruko pokrivanje krovova glavne (velike) i male kule kompletno novom šindrom,
  - izrada i montaža drvene međukatne konstrukcije podrum-prizemlje(6),
  - izrada i montaža drvene međukatne konstrukcije prizemlje-kat,
  - izrada i montaža drvenog jednokrakog stubišta za ulaz u malu kulu od tesane hrastovine,
  - nabavka i ugradnja jednokrakih prozora,
  - izrada i montaža zaštitne ograde koja se postavlja na pristupni put ka utvrde i uz unutrašnju ivicu vanjskog bedema po gaznoj površini(7),
  - izrada termo i hidroizolacije za tople krovove iznad velike i male kule,
  - popravak oštećenih dijelova kamenih okvira vrata i prozora, kao i manjih oštećenja na strukturama zidova,
  - konsolidacija tla uz istočni dio utvrde listopadnim dendrološkim vrstama, koji svojim korijenjem stabiliziraju tle,
  - odvoz otpada poslije čišćenja utvrde,
  - izrada i montaža gromobranske instalacije.

5. Sadašnje stanje dobra

Zahvaljujući činjenici da su na starom gradu Vranduku nekoliko puta vršeni konzervatorsko-restauratorski radovi od strane Zavoda za zaštitu kulturno - historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, kao i Muzeja grada Zenice, koji je inicirao arheološka iskopavanja na ovoj utvrde 1968. godine, može se reći da je danas utvrda u relativno dobrom stanju. 1999. godine otpočeli su radovi na realizaciji projekta sanacije – prve faze u kojoj su urađeni urgentni zahvati na bedemima, maloj i velikoj kuli. Konzervatorsko-restauratorskim radovima koji su izvršeni 2002. godine, otklonjeni su svi rizici kojima je utvrda bila izložena. Istovremeno se vrši monitoring saniranog oštećenja na istočnoj strani vanjskog bedema.

Sa južne strane utvrde, u sklopu stambenog objekta koji se nalazi na k.č. br. 86, dozidani su štala i wc koji direktno ugrožavaju južni bedemski zid i utvrdu u cjelini. Sjeverno od spomenutog objekta deponirana je veća količina otpadnog materijala.

Objekt džamije je u građevinski dobrom stanju. Izuzev pojave vlage, drugih problema, a naročito onih konstruktivne prirode, nema. Mnogobrojnim intervencijama, a naročito onima u enterijeru, džamija je izgubila dosta od svoje autentičnosti. To se naročito odnosi na nerazumnu upotrebu drvene lamperije kojom su pokovane skoro sve površine – stropovi, međukatna konstrukcija, stubište, pa čak i zidovi do visine od 80 cm i sa vanjske strane promjena nagiba krova sa upotrebom neodgovarajućeg materijala za njezino pokrivanje.

U naselju se nalazi veliki broj objekata koji su izloženi ubrzanom propadanju zbog vrste građevinskog materijala od kojega su izgrađeni, odnosno njihovog neodržavanja. Veliki broj vlasnika je umro, dok se jedan broj nalazi u inozemstvu. Također je prisutan problem rušenja starih i gradnje novih objekata koji po svom izgledu – vrsti i nagibu krova i gabaritu ne odgovaraju postojećem ambijentu. Zanimljivo je da se na nekim objektima, uprkos primjene suvremenih materijala za ispunu (opeka, šljako blokovi), zadržao ili ponovno primijenio bondruk sistem sa drvenim elementima.

Objekt utvrde Vranduk je aktivno uključen u realizaciju svih kulturnih dešavanja u Zenici i Bosni i Hercegovini (Dani evropskog naslijeđa, Dani ašlame, kulturne manifestacije u sklopu sajma ZEPS, pozorišne predstave...).

U sklopu poboljšanja turističke ponude grada i kantona, Turistička zajednica je ovu destinaciju uvrstila u svoj program.